

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

La vida es sueño

Izbor iz žurnala i izdanja anarhije/ blok 45: Ж002/ 2024

Aleksa Golijanin

Aleksa Golijanin

La vida es sueño

Izbor iz žurnala i izdanja anarhije/ blok 45: Ж002/ 2024

2024.

Svi izvori su navedeni uz tekstove.

Napisao i priredio: AG, januar-februar 2024, anarhija-blok45.net

anarhisticka-biblioteka.net

2024.

Bulevar, oko 1985. Beogradski Amazon, uništen 2010; nešto kasnije, 2011, uništen je i Tašmajdanski park (Đilas, Tadić & DS Ltd). S promenom režima, ulica prolazi kroz dalju devastaciju, na razne načine. Foto: šjor Ivo Eterović (Split, 1935 – Beograd, 2011).

Sadržaj

San naš nasušni	9
Nešto o obliku snova	17
„Krizu“ i degradacija	23
Mala (kopernikanska) promena perspektive	26

To njegovo „ništa“ odjednom pred nama otvara sav prostor.

Čim iskoračimo iz te perspektive, iz tog našeg *odozdo*, upadamo u nešto otuđeno i degradirajuće, i sami postajemo takvi, počinje dezorijentacija. Sve se opet zatvara.

*

Dalju razradu ovih pitanja nastavićemo ovih dana (raspitajte se kada), u našoj sledećoj peripatetičkoj sesiji, ovde u Beogradu, na Bulevaru revolucije svakodnevnog života.

31. I – 02. II 2024.

stvenom životu; stvari i ljudi do kojih mi je posebno stalo takođe nikako ne mogu biti nešto „marginalno“. Ta ravan, to *odozdo* jedina je realna ljudska perspektiva. To nije samo još jedan mehur, „individualistički“ ili „solipsistički“ (kao što se tome često prigovara), već ugao, verujem jedini zaista ljudski, jer očigledno nije autoritaran, ibijevski (politikantski) pretenciozan, iz kojeg se *sve opet može dovesti u pitanje* i krenuti u susret drugima. A tamo gde počinju ti susreti, u tom novom duhu – svežem vazduhu – neminovno počinje i neka nova kultura. Ne idemo tako zbog toga, jer vidimo „šansu“ za neki novi svet ili društveno uređenje (nismo kladioničari ili preduzetnici da bismo svoje ponašanje *uslovljavali* „šansama“ za bilo šta), nego zbog samog tog iskustva – to je taj mali (kopernikanski) obrt koji ovde predlažemo – ali to je ono što se tu *otvara*. Neka nova ljudska klima, neki novi odnos.

Ili da to privremeno sumiramo ovako, tek toliko da bolje premerimo taj jaz koji nas deli od onih koji još veruju u magiju vlasti, da samo onaj ko ima *vlast* ima *moć* da menja stvari (zaista ima, ali to i jeste razlog zašto se sve stalno menja tako loše):

Samo oni koji nemaju nikakvu političku moć, jer svesno odbacuju sam taj odnos, taj pristup, *mogu* da stvore nešto novo: nove oblike življenja, delovanja, izražavanja, saradnje, borbe, nove lične i komunalne *stilove*. Samo to iskustvo je glavna motivacija. Ali tako se i *nehotično*, u principu za svakog, otvara novi ugao, nova perspektiva, iz koje sve opet dolazi u pitanje. Samim tim, više ništa nije kao pre. Imamo novu polaznu tačku.

Kao što je govorio naš dobri Moris, u pismu svojoj najboljoj prijateljici, u citatu koji često ističemo:

„E sad, ako me pitaš zašto radim sve ovo, sve što ti mogu reći je da, pre svega, *ne mogu drugačije*, a drugo, da me u tome ohrabruje neka vrsta vere, da će iz toga proizaći nešto, *neka nova kultura*, o kojoj trenutno *ne znamo ništa*“ (Vilijam Moris, pismo Džordžijani Bern-Džons, jul 1881).

„Moji mladi ljudi neće nikada raditi. Ljudi koji rade ne sanjaju, a mudrost se objavljuje u snovima.“ – Smohalla, oko 1890 (narod Vanapam, današnja država Vašington)¹

¹„Smohalla, the Washani, and Religion as a Factor in Northwestern Indian History“, Clifford E. Trafzer and Margery Ann Beach, *American Indian Quarterly*, Vol. 9, No. 3, *American Indian Prophets: Religious Leaders and Revitalization Movements*, University of Nebraska Press, Summer, 1985, pp. 309–324; također, u nešto kraćem citatu: *Dreamer Prophets of The Columbia Plateau: Smohalla & Skolaskin*, by Robert H. Ruby and John A. Brown, University of Oklahoma Press, 1989, 2002. Na slici: Lewis W. Hine (sociolog i fotograf, 1874–1940), Jo Bodeon, dečak iz tekstilne fabrike Chace Cotton Mill, iz Burlingтона, u državi Vermont, maj 1909.

Uglavnom, u toj ravni, mišljenja i pristupi mogu se razlikovati. A naročito se mogu razlikovati interesi. Odatle „politika“, ta večita „utakmica“, ta vrsta „borbe“, sada uglavnom, i makar „kod kuće“, kanalisana u okvire „demokratije“ (predstavničkog sistema), u njene procedure i institucije. Da ne idem dalje. Pitanje glasi: šta *mi* imamo da tražimo u toj ravni?

Od kakvog su značaja sva ta tehnička „poboljšanja“ za *konkretnu* kvalitetu života: za njegov ukus, draž, smisao?

Borba za te kvalitete, posvećenost tome, znači obnovu same naše ljudske srži. Za neku novu ljudsku situaciju potrebna su vam – pazite sad ovo! – ljudska bića. Moramo poći od toga da to još nismo ili da smo to sve manje, ako se ovako nastavi, i da se za to stanje tek treba izboriti. Stari ljudi, isti stari *mi*, ne mogu stvoriti ništa novo. Videli smo šta biva kada stari ljudi izvode svoje „revolucije“ i zavode neke nove režime. Od tih katastrofa još ne možemo da se oporavimo. Reakcija divlja, antikomunistički meningitis hara svuda. S tih pozicija nasrće se i na svaki drugi pokušaj izlaska, i na ovaj naš, urkomunistički, anarhistički. (Ne znam samo šta očekuju. Da odustanemo? Nije važno.)

Pri pogledu na veliku sliku, na „globalno stanje“, na tu ogromnost i složenost problema, ako nas to odmah ne samelje, bacamo se na velike planove, u potragu za „celovitim rešenjima“ (ili vezujemo za one koji ih nude), na „aktivizam“ (uvek odmah na nešto spoljašnje), na politiku, dakle na moć i njena sredstva (koji mnogim alternativnim i ponekad dobronamernim planerima ostaju van svakog domašaja, ali zato su tu cele legije licenciranih i lojalnih eksperata). Na sve nužno gledamo projektantski, iz ptičje perspektive, dakle s visine, *odozgo*. Ovde idemo *odozdo*.

Sa stanovišta tehničke efikasnosti, to je beznadežno. „Domet“ je suviše mali. Sve ostaje „marginalno“. To je ono što nam se tako često i tako sažaljivo, iako ponekad s iskrenim simpatijama, govori. I tako, s tih visina, propuštamo celo jedno novo iskustvo: sopstveni život, to naše parče ovog zemaljskog puta, kojim bi trebalo proći, a da to liči na nešto. Ja nisam nimalo „marginalna“ pojava u sop-

sile, na svakom ljudskom planu i u različitim oblicima, a i tada samo delimično, uz velike svesne i nesvesne otpore, iako je to do sada, u ovoj našoj kulturi i svuda gde se ona još zaptala, očigledno uspevalo u *dovoljnoj* meri: Planetarna radna mašina ipak, i nažalost, radi.)

Takvi planeri – oni koji razmišljaju na takav način, kao slobodni strelci ili u okviru svojih malih političkih ćelija – nemaju nikakva sredstva ili moć potrebne za ostvarenje sopstvenih planova. To vodi samo u nove frustracije i rezignaciju. A opet, vidimo da se sva ta društva, države, zemlje stalno menjaju: da, ali uvek samo u okvirima jednog opšteg, čvrsto fiksnog društvenog odnosa. Te promene, često zaista drastične i revolucionarne, nalaže sama potreba svake masivne tehničke organizacije – a to su ta naša „društva“, ništa uistinu ljudsko, samo masivne tehničke organizacije – za još većom efikasnošću, produktivnošću, profitabilnošću, za još većom moći. Tu, naravno, uočavamo neke evolucije, recimo, od direktne prisile do „participacije“ (svako je dobrodošao u svet rada i potrošnje), od obespravljenosti do „građanskih prava“, od zagađene do čiste Temze ili Rajne (po cenu još goreg zagađenja drugde, usled izmeštanja prljavih industrija), itd. Jedan od Očeva osnivača tog novog sveta, koji je zamenio onaj malo stariji, sirovo despotski i robovlasnički, Ford, shvatio je da je bolje da i radnici zarađuju malo više: više će kupovati njegove automobile. I drugi su shvatili da su stalna poboljšanja radnih i životnih uslova, sve dok to ne spustava dalji obrt i rast profita, dobri za obrt. Pored toga što je samo stvaranje takvih uslova profitabilna ekonomska aktivnost (izgradnja novih naselja, proizvodnja novih sistema i uređaja, novih tipova i klasa najrazličitijih artikala, itd.), ljudi više troše i sve više se vezuju za sam taj sklop. Ako je radnicima „bolje“, u striktno materijalističkom smislu, naravno, što današnji levičarski *kapoi* stalno ističu kao glavni sadržaj svoje „borbe“ (mnogi levičari oduvek, ali ne i svi, dok je na toj strani još bilo žive, nepotkupljive misli), zašto bi ovi to dovodili u pitanje nekim prekomernim ili fantastičnim zahtevima?

LA VIDA ES SUEÑO

SAN NAŠ NASUŠNI
NEŠTO O OBLIKU SNOVA
„KRIZA“ I DEGRADACIJA
MALA (KOPERNIKANSKA) PROMENA PERSPEKTIVE

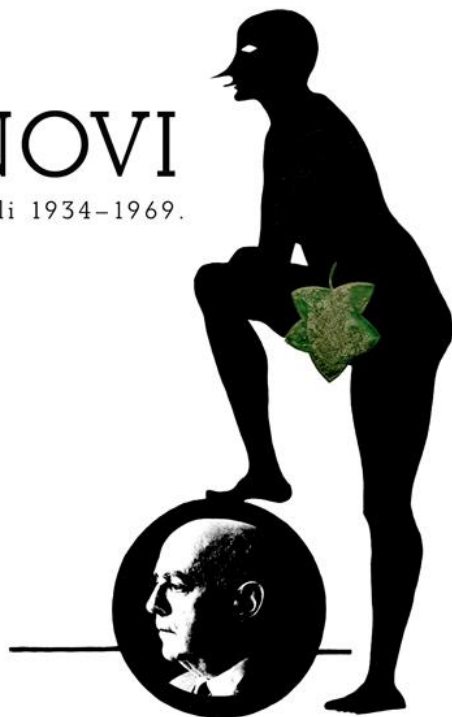
AGG

13,5 x 20 cm, 32 str. Na koricama: Slawomir Chrostow,
„Kołysanka dla D (Uspavanka za D.)“, 2007.

Teodor V. Adorno

SNOVI

Protokoli 1934–1969.

Glavno povezano izdanje: Teodor V. Adorno, *Snovi: Protokoli 1934–1969*, anarhija/ blok 45, 2015 (kao buklet), 2022 (kao knjiga, edicija *Gargojlo predstavlja*), odnosno tekst „Kastor Dvopek i Glava koja govori: Adornov onirički dnevnik“ (AG).
<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/theodor-adorno-snovi>

već bilo. Samo što, eto, ne moramo ostati na nekoj hipotezi, ipak znamo da je bilo!

Nijedna takva kultura nije nastala tako što bi neki Mojsije ili Lenjin istupio pred ljude i rekao, „Drugovi i drugarice, stado moje, imam plan, od sada ćemo ovako!“ Ne, takvi ljudski svetovi, ili neka nova ljudska situacija, u ovim našim, *nemogućim* uslovima, mogu nastati samo između ljudi, između nas, kroz naše razumevanje i nerazumevanje, naša trenja i naleganja, našu razmenu zapažanja, iskustava, snova, predanja, izraza, umeća, kroz razne pokušaje. Ne znamo sve unapred, ne znamo ni dokle ćemo dobaciti, ali to je jedina smisljena ljudska *orijentacija*.

Bavljenje nekakvim planerskim projekcijama – što po definiciji ponavlja manir vlasti i političkih partija, kao pretendenta na vlast, dakle pristup *odozgo* – vodi samo u iscrpljivanje. Projekcija je, do određene tačke, i bez mesijanskih pretenzija, normalna misaona operacija: sagledavamo neke probleme i mogućnosti, isprobavamo neke modele. Ali čim poverujemo da smo došli do nekog srećnog, univerzalnog rešenja ili plana, koji bi uz neophodnu političku podršku, dakle moć, mogao doneti tolika toga dobrog, upadamo u klopku. Ishod može biti samo još jedan skup tehničkih mera i postupaka, još jedan „skromni predlog“, za šta skoro niko nije zainteresovan. „Svet“, kao celina, ne može se „urediti“ na jedan način, čak ni kada bi se smislio neki idealan. Sama ta ideja je sumanuta, a znamo da se i ona uzimala za ozbiljno. Bila bi to smrt sveta. Ali zavodi nas „činjenica“, mada je to zapravo samo teoretska spekulacija, da bi se svako pojedinačno društvo – to konkretno znači svaka država, svaka zemlja – moglo urediti *bitno* racionalnije i humanije na milion i jedan način. Ali to je *projekcija*, himera. To može ostati samo na tom planu. „Kad bi svi, o kad bi svi ljudi (u pesmi 'deca') na svetu, odlučili da...“ – to je apsurdno očekivati. Nema zainteresovanih, nema konsenzusa: ljudsko mnoštvo nikada ne može misliti isto, poći istim putem.

(Tačnije, pošto konsenzusa nema i ne može biti, potreban nivo uniformnosti može se postići samo uz upornu i brutalnu primenu

Naš prevashodni problem nije nikakvo buduće ili moguće „društveno uređenje“. Naš problem je na šta liče naši životi, naša svakodnevnica, naši odnosi, naše okruženje, mi sami. To je ono prema čemu treba zauzeti drugačiji stav, čije obrise ovde sagledavamo, i onda iz tog ugla graditi *novo iskustvo*, ovde i sada. To je teren na kojem bi trebalo da pokažemo od čega smo sazdani, na kojem vredi uposliti sve naše darove, svu moguću inteligenciju, maštu, kreativnost, umetničku žicu. Glavni mediji: mi sami, naši odnosi, život.

Samo to iskustvo, to novo uzbuđenje, dovoljan je razlog da se na put krene. Ali time i nehotično ponavljamo prve korake, samu zoru svake prave ljudske kulture. Naime, kulture, one koje zaista podupiru život – koje su „programi za ljudske aktivnosti, a ne za firme“, kao što kaže Ilić – kao i svaki oblik života, niču *odozdo*, između samih ljudi. Dakle, i doslovno anarhistički, bez ikoga sa strane i odozgo.

Kažem „prave kulture“, a ne „idealne“: s tom distinkcijom verovatno ne bih mogao da prođem na nekoj katedri za antropologiju, ali ovde mogu da dočaram neka stanja i probleme. Znamo da je bilo i takvih: to su praktično sve ljudske kulture izvan dometa ili bitnog uticaja prvih velikih civilizacija, po pravilu bez odvojene političke vlasti i dosledno komunalističke, što znači da je reč o najdugotrajnijem i najraširenijem izrazu ljudske društvenosti, budući da su se „civilizacije“ pojavile doslovno juče, u odnosu na ukupno trajanje vrste. Sada to navodim kao antropološku činjenicu, a ne kao krunski argument: naš problem postoji nezavisno od toga šta je bilo nekada, ili opstaje i danas, na dalekim marginama, kako je bilo i da li je uopšte bilo. Ali ništa ne može da ospori našu žudnju za kulturom koja bi ispunjavala svoju osnovnu funkciju: da nam omogućući da *dišemo*. To nema nikakve veze s nečim „idealnim“: toga u ljudskom svetu nema, niti je moguće – niti nam je potrebno. Samo prostor na kojem bismo sami prepoznavali probleme i određivali ciljeve. Zato, pošto je reč o žudnji koja je svakako ljudska, čak i da ne znamo ništa, možemo pretpostaviti da je toga u ljudskom svetu

San naš nasušni

Stojim sa M. na Savskom nasipu, iznad keja, ovde u blokovima, u savršeno bistroj, zvezdanoj noći. Ona mi pokazuje rukom ka nebu i kaže: „Sazvežđe Četiri firme.“

Sve je i dalje tako mirno, spokojno. Lepo mi je s njom, iako samo stojimo jedno pored drugog, kao i u stvarnosti, na *distanci*. (U stvarnosti smo miroljubivi antipodi. Ona je zaista uvek u nekom „biznisu“.)

*

Ulazim u pekaru preko puta supermarketa i kažem: „Jednu kiflu s pogledom.“

*

Samo reči, savršeno razgovetne, u snu: „Kada telo stane, senka ide dalje.“

Ovo poslednje možda ima veze s nečim što sam čitao tih dana, ali ne znam s čim. (Možda s Pesoom?) Možda i nema, nego samo tako zvuči, kao neka „literatura“.

Nekoliko starih beleški, iz vremena kada nisam ni slutio da bi se jednog dana mogla pojaviti knjiga Adornovih snova. Njegovo zanimanje za snove nije nikakva novost; treba samo pogledati *Minima moralia* ili neke njegove eseje o književnosti. Ali ta knjiga je ipak bila iznenađenje. Ništa napabirčeno od nekog sa strane, nego izbor snova koji je napravio sam Adorno, s namerom da o tome napiše

i jedan esej. Ali, nije stigao: poslednji zabeleženi san je onaj od 12. aprila 1969, a Adorno je umro 6. avgusta iste godine. Ipak, iako nedovršena, knjiga je pravi mali biser. Zanimljiva je iz mnogo razloga, o čemu sam napisao i poseban tekst za naše izdanje, ali njen možda najveći kvalitet je to što vas poziva da i sami obratite malo više pažnje na taj deo svog života – prilično veliki, ali s kojim su skoro sve veze pokidane.

Kao što kaže jedna talmudska izreka, svaki neprotumačen san je kao neotvoreno pismo. Ali ne nužno i doslovno „protumačen“, na neki usiljen, čisto cerebralan način. Nekada obavimo i to, u hodu, ponekad i malo rigoroznije, kao što se osvrćemo i na svako drugo iskustvo koje nas dovoljno zaokupi. Kako nismo formirani u kulturi u kojoj se bavljenje snovima podrazumeva, zato što je tako očigledno reč o vitalnom delu stvarnosti, onda pomaže makar samostalni laički trening – čitanje Frojda i drugih (*Tumačenje snova*, pre svega, gde vas samo čitanje, nezavisno od toga da li je dr Frojd baš u svemu u pravu, uvlači u „proces“, u intenzivnije snevanje, odnosno, u nešto lakše prisećanje onoga što ste sanjali). Uviđate veze, ako ne uvek i ceo lanac značenja, opet se suočavate s nečim, bilo to prijatno, neprijatno ili razdiruće. Misao prosto teče dalje („Kada telo stane...“). Naučite i da se ne plašite svojih misli, himera, poriva – svojih ponora. Ali stvar je u boljem *dosluhu* sa snom, sa samim sobom, sa stvarnošću kao celinom. *Dosluh*, to je ovde prava reč. To mora da radi stalno.

Ali kako, s toliko ometanja, distrakcija, prisila, zurenja u ekran? Pored svih spoljašnjih pritisaka, sami prezasićujemo sve ulazne pore, doslovno smo začepljeni.

Ne znam da li je za to potrebna neka stručna potvrda, ali iskustveno se redovno pokazuje sledeće: kada zbog ilustracije za neku knjigu ili buklet, do kasno noću, uporno prelistavam beskrajne arhive *slika*, pošto sam prethodno po folderima tražio neku za koju mislim da je imam i da bi bila savršena, ali koju nikako ne mogu da nađem, kada se sve, dakle, svede na besomučno izlaganje nasumičnom i nepreglednom *vizuelnom* sadržaju, to za ishod skoro uvek

Vilijam Moris pravi zvezdu na Juston Skveru u Londonu;
crtež, Edward Burne-Jones, oko 1871.

Mala (kopernikanska) promena perspektive

ima košmar. „Košmar“ inače ne mora uvek da bude nešto previše strašno; a čak i kada vas nešto malo namuči, ako dakle ostavimo po strani one najgore delirijume, posle toga se budite kao i posle nekog dobrog sna. To vas može uznemiriti, ali više u smislu da iziskuje napregnutiju pažnju, nego što vas dovodi u loše raspoloženje. Naprotiv, ne možete da se načudite nekim figurama iz sna ili vas one čak i nasmeju, neočekivano obodre svojom slobodom, u odnosu na ceo budni režim mišljenja i izražavanja, čak i kada vam san zapara neku staru, duboku ranu (sinoć me je nemilice provlačio kroz jedan davni ljubavni brodolom, ali to je, u nekim malim detaljima, bilo urnebesno). Ali sada ne mogu da nađem neku drugu reč za tu *zbrku* koja u ovom slučaju ne znači ništa, koja ti ništa ne govori, koja ti se ničim ne obraća. Začepio si sve pore, nešto drugo ne može da prostruji, potisnuo si suviše duboko nešto što te se i dalje tiče, ali ne može da dođe do reči, do izraza, do vazduha. Budiš se kao prebijen. Dok se to ne provetri, prođe još jedan dan, često ni u čemu.¹

Radio si na nečemu „svom“, nešto „kreativno“, što si sam izabrao, bez spoljašnje prisile, ali opet si se prezasio nečim sporednim ili potpuno nepovezanim, zatrpao sve ulaze (nisi samo tražio slike koje bi ti odgovarale, nego, klik po klik, odlutao još dalje, toliko daleko da si i zaboravio zašto još sediš za kompjuterom). Isto kao da si ceo dan proveo u najgorem radnom režimu i svemu što ide uz to. Ovo drugo je dugo bila i moja sudbina, kojoj sam se donekle oteo; samo donekle, tek toliko da bih sada mogao da pišem i ovako nešto. Većina nadničara ili nema nikakve šanse da se makar malo otme ili na to i ne pomišlja. Ishod? Gubitak svakog dodira sa samim sobom, sa sopstvenim iskustvom – koje bi valjda trebalo da bude nekakva avantura, potraga za sopstvenim oblikom, izrazom, putem, a ne samo rmbanje... Nastavljamo da plivamo, neki, spolja gledano, vrlo sigurno, ali samo uz pomoć klišeja, opštih mesta, bespogovornog konformizma (ponašanje, izgled, fraze koje izgovaramo, „ukus“

¹ Prema Frojdu, snovi često kreću od nečeg „recentnog“, od događaja ili sadržaja iz prethodnog dana; ovde prosto imamo prezasićenje recentnim sadržajima.

ili „stavovi“ koje imamo, itd.). Ishod je naizgled beskrajno raznoliko mnoštvo ljudskih gestova i mnjenja, ali kulturološki poslušno i lojalno, koje sledi manje-više istu predstavu o životu. S takvima, s pozicija vlasti ili onih koji pretenduju na vlast, možete da radite šta hoćete. Ukalupljeni, klišeizirani umovi podložni su svakoj vrsti manipulacije, često vrlo nesuptilne – pri čemu, kao što upozorava Elil, mislim baš u *Propagandi* (ostajem dužan tu referencu), najpodložniji manipulaciji nisu „nepismeni“, nego upravo oni „pismeni“, što znači konvencionalno obrazovani, koji inače gutaju medijske sadržaje i koji, najviše baš zbog tog svog „obrazovanja“, umišljaju da su kvalifikovani da „misle svojom glavom“! Istina, to danas obuhvata praktično sve društvene slojeve, budući da skoro svako ima neko obrazovanje, mada stepen i vrsta zainteresovanosti za medijske sadržaje drastično variraju.

(Što se tiče „nepismenih“, ovde više u smislu „necivilizovanih“, samo jedna crtica: u vreme bliže Elilovom, u nekim delovima Sovjetskog Saveza, među nekim „nepismenim“ narodima s obala Ledenog mora, nisu ni znali da se Drugi svetski rat uopšte dogodio. Ali koliko bi oni mogli podleći bilo kakvoj propagandi, ne samo zbog svoje izolovanosti, već pre svega zbog svojih kulturnih vrednosti, toliko drugačijih od naših?)

S dobrim snevačima to ne ide. I oni su, kao i svi, izloženi ometanju, moraju da rade, često i da se ozbiljno zlopate, ali kako su *iskusili taj dosluh* – ne samo sa snom, nego s celom *misterijom iskustva* – ne mogu da to drastično sužavanje ljudskog raspona prihvate kao sudbinu. Iz toga onda mogu izvući još neke zaključke. To su pravi neprijatelji ove kulture. Ostalo su njena dobra deca, čak i one najveće galamdžije.

Naravno, ta kolizija stvara poseban pritisak, koji može biti i poguban – ozbiljno poguban. Ali ozbiljan snevač je već izabrao da radije strada nego da se vrati u staro smeće. Mada, realno, on to prosto više ne može. I ne dolazi u iskušenje, jednostavno mu nema druge, i to mu je u redu, tako to oseća, tako da u tome nema ničeg posebno herojskog. Rede biva da nekome uspe da regresira, da se

života. Jaz koji deli te dve perspektive je nepremostiv. S jedne strane, reprodukcija ove kulture (sa svim njenim zatvorskim pobunama), s druge, klice nove, ali *ne u projekciji*, kao neko „buduće društveno uređenje“, dakle, ne u nekom „planerskom“ ključu (i u tom smislu „utopijskom“, što ne važi za srećni i veličanstveni izuzetak Vilijama Morisa²), već kao *novo iskustvo*, koje počinje ovde i sada. Jedno nas drži zatvorenim u začaranom krugu, sve strašnijem i sumornijem; drugo nešto otvara. Šta? Ostaje da se tome požuri u susret, bez odlaganja.

30. I 2024.

² Pored samog Morisa, obavezno pogledati Migel Abensur, *Vilijam Moris: utopija i romansa* (2004), <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/miguel-abensour-vilijam-moris-utopija-i-romansa>

koje gravitiraju oko prostog uvida da su *ljudski odnosi u kojima želimo da živimo važniji od materijalnih uslova*. Iz toga onda treba izvlačiti sve konsekvence.

(To sigurno ne ide tako, ali da se tako izrazim: u nekoj zaista živoj intelektualnoj klimi, dakle potrazi, od ove tačke ne bih više morao da kažem ni reč. Nije neki moj izum, nego samo moja artikulacija ili sažetak onoga što sam naučio od nekih antropologa, Kamata, Elila, Adorna, Morisa, Mamforda i drugih – pored onoga na šta nas stalno opominje vlastito iskustvo. Samo treba izvlačiti i slediti sve konsekvence.)

Ako znamo samo za „krize“ (ekonomske, političke, institucionalne¹), onda se, ako nešto uopšte pokušavamo, osim što se nadamo najboljem, možemo pobuniti protiv neke aktuelne uprave, koja nam nije po volji – i uvek u korist neke druge uprave, jer vlast ne trpi vakuum – ili protiv nekog konkretnog stanja, u sferi usluga ili materijalnih uslova, ali opet samo kao već uništena ljudska bića: kao poslušna, moronska deca ove kulture, tog načina i shvatanja

¹ Naravno, svima su puna usta „krize vrednosti“ ili „ekološke krize“, ali uvek uz najteže kontradikcije i nedoslednosti. Za „križu vrednosti“, samo donekle sukobljene škole, koje u tome ne vide problem same kulture već samo neki ispad, u jedinom mogućem poretku stvari, preporučuju ili terapiju „tradicionalnim vrednostima“ ili onim „liberalnim“, u smislu „modernim“, „naprednim“ – „kao svuda u normalnom svetu“, kako glasi njihova večita parola; ali u oba slučaja to se svodi na uopštene zahteve za rigoroznijom kontrolom obrazovanja, medija i „kulturne produkcije“, rečju, na korbač (još jedan, pored onog koji radi stalno: ekonomske ucene). Opet, današnji „ekolozi“, makar ovde u Srbiji, dakle, oni „novopečeni“, lišeni i poslednje trunke ekološke svesti, samo nešto hoće ili neće: neće rudnik litijuma, ali hoće litijumske baterije, bez kojih više ne mogu da zamisle život; hoće „čist vazduh, vodu i hranu za svoju decu“ – ali ne bi mogli da pristanu na smanjivanje „ekonomskog rasta“, kamoli na odbacivanje samog tog koncepta. (Recimo, u korist radne i energetske *relaksacije*. Čemu više celo to sagorevanje i satiranje, taj apsurdni promet „ljudi, robe i kapitala“? Za koje dobro?) To je ono što ovde zovemo „korisnički mentalitet“, koji samo nešto hoće ili neće, i koji se ni za trenutak ne obazire na svoje kontradikcije, na uzroke i posledice, na činjenice, na bilo šta izvan svog neposrednog prohteva ili nekog opsesivnog cilja. Sada se ne vredi zadržavati na momentu političke manipulacije – uprezanja u korist ovih ili onih interesa – za koju je tako sužena svest idealan materijal.

vрати na bezbedno. Ali, ako i uspe, na šta to može da liči? Na nekog ko je „konačno pronašao svoj mir“, kako se to kaže, ali samo uz pomoć lobotomije. To je, dakle, put bez povratka, pa ko živ, ko lud ili mrtav. Kada smo pričali o tome, Grinvald me je podsetio na onu zen-priču o čoveku koji može da bira da ga gore pojedju divlje zveri, ili da dole, u dnu litice, za koju se drži noktima, skonča među zmijama. Onda u nekoj pukotini ugleda jagodu i posegne rukom ka njoj, iako to znači sigurnu propast. „O, kako je bila slatka!“, povikasma uglas, kad sam se setio na koju priču misli.

S čitanjem do kasno noću je drugačije. Ako se to tako oduži, to je dobar znak. Eto vas opet u nekoj dobroj oluji. Kao radnja, jednolično, ali ne i zatupljujuće. Ne raspršujete se, nego sabirate. Tonete u san, nadovezujete se s nekim svojim mislima i figurama. I s nekim napornim smislenim radom ume da bude tako, čak i najzamornijim, kao što je, evo prisećam se, bio rad na transkriptu Kuglinog filma iz 1981; ili na *La jetée* (mada je to kraći film) i *Sans Soleil* (opet jedan duži). Sve na sluh, uz bezbrojna premotavanja napred-nazad, itd. To niko „normalan“ ne bi radio sam od sebe, toliko je zamorno. Ali dok sam to radio, svaki put uporno, u transu, spolja gledano kao zombi ili robot, po četiri ili pet dana uzastopce, ponekad i duže – najčudesniji i najluđi snovi, uvek okrepljujući. O, zašto nije uvek tako! Naporno, ali u fokusu ti je jedna stvar, za tebe važna i uzbudljiva, a ne njih milion, koje su ti prošle ekranom, skoro svaka beznačajna, tuđa, često potpuno idiotska.

Prema tome, oprez!

Max Ernst, ilustracija za prvo izdanje Bretonovog eseja *Spojeni sudovi*, Editions des Cahiers Libres, Paris, 1932.

André Breton
*Les Vases
communicants*

Editions des Cahiers Libres Paris

„Krizna“ i degradacija

Svoje stanje ne doživljavamo kao degradaciju. Ne možemo to da podnesemo: kao „društvo“ ili „civilizacija“ samo napredujemo (Ukrajina, Gaza, nova ratna histerija u do skora najuzornijim oazama „kulture, prosperiteta i stabilnosti“, svakodnevno kulučnje, destrukcija celih bioloških lanaca, zagađenje i poružnjavanje svega, opšta brutalizacija i ignorantstvo, sve to nema veze). Kao pojedinci, imamo svoje dostojanstvo, integritet, inteligenciju, ukus, obrazovanje. Opet, o „krizi“ se priča na sve strane, praktično neprekidno. To možemo da svarimo: to je uvek nešto spoljašnje, manje ili više ograničeno, što i ne mora da nas pogađa lično ili direktno, što može proći ili što mogu rešiti oni zaduženi za krizne situacije... S druge strane, kada neko govori o degradaciji, to nas vređa, jer nas pogađa u samu srž, tamo gde je i došlo do glavnog poremećaja. Ali ako to ipak tako vidimo i izrazimo – ako kažemo, da, to je totalna degradacija, oštećeni smo, skoro uništeni, naši odnosi, naša bića, naše zajednice, naši „običaji“, to više ne liči ni na šta, to je u korenu loše i to se sada ne može ispraviti, to jednostavno ne može izaći na nešto dobro – onda možemo početi i da se otimamo iz stiska cele te degradirajuće *kulture*: njenih temeljnih pretpostavki, vrednosti, ciljeva, imperativa, što sve nalazi svoj izraz u našem svakodnevnom ponašanju i odnosima. Možemo, dakle, preći na drugačije vrednosti i početi da se ponašamo drugačije – *svakodnevno*. Autonomno, svojeglavo, solidarno, nekoristoljubivo (netržišno, neoportunistički, nepolitikantski), urkomunistički galantno i velikodušno! Rečju, anarhistički, mada tu nikada ne treba ostati na samo jednoj reči: mislim na vrednosti, koje smo u iskušenju da nazovemo „novim“, iako su tako drevne,

S koje god strane da pogledamo, iz jave ili sna, jasno je da smo potpuno razbijeni. Jednostavno ne raspoložemo sobom. Za mnoge je to prepuštanje dobra opcija: zauvek ostajemo deca, u sklopu čija nas kompleksnost ionako prevazilazi; neko drugi će se već postarati za sve što je neophodno... Da, „deca“, ali i revnosni izvršioци, verne mušterije i dobri vojnici: kada život izgubi svaku pravu draž, ili kada se ona vidi samo u nečemu materijalnom (lukrativnom), kada svakodnevnica postane do te mere ponižavajuća i siromašna, u *kvalitetu* iskustva, onda ne treba da nas čude horde zombija spremne da se osete živim još samo tamo gde se život može izgubiti na najapsurdniji način, u nekom glupom ratu, na primer (mada neki to pokušavaju i na druge pogibljene načine, više „sportske“; ili kroz performanse sa samosakaćenjem i drugim testovima izdržljivosti, a la Marina Abramović!). Neki drugi, ništa manje zavisni i oštećeni, jer su u takvom miljeu zatečeni, razvijaju otpor. To nije odmah neko dostignuće, jednostavno su takvi, niko ne zna tačno zašto, odakle takve razlike među ljudima; kao da neki imaju jače čulo za moment *iskušnja*, što iziskuje neku autonomnu odluku ili izbor, u ovom slučaju neko „ne“, i to iz utrobe, ne prevashodno iz glave; neke artikulacije počinjemo da sričemo tek kasnije... Te krhotine treba opet sakupiti, obnoviti celinu bića – ili makar do stanja škloporcije koja bi se mogla pokrenuti s mrtve tačke – i onda to negovati, razvijati, braniti. Ovo poslednje i tako što ćemo tu crtu znati da prepoznamo jedni kod drugih, kao kvalitet, kao najređi cvetak, koji neće opstati sam od sebe. Treba se dakle i malo ozbiljnije držati zajedno.

Iznad svega: smanjiti „recentni unos“, nanose sveg tog smeća, apsolutno.

28. I 2024.

San i java: u oba slučaja trebalo bi da se stalno nalazimo usred nečega što nas se *zaista* tiče. Vidimo da nije tako, ovde pokušavamo da sagledamo neke razloge za takvo stanje, ali to bi nam moralo biti jedino prihvatljivo. Može biti naporno, zahtevno, napeto, rizično, ali presudno je da li je za nas smisleno. Ako i ne živimo, nego samo radimo i sledimo propisane klišeje, onda, kao što kaže jedan situacionistički grafit, i „spavamo za gazdu“.² Doslovno ostajemo na dužnosti, u službi nekog ili nečeg drugog. Svako sanja, naravno, ali ako to i ne registrujemo ili ne vidimo u tome nešto dovoljno „ozbiljno“, ako nas ni najmanje ne intrigira šta se to dešava između tih „spojenih sudova“, onda *zaista* samo spavamo – laku noć, draga, do novog radnog dana... Ne obraćamo pažnju, ne sećamo se ničega, ili samo gledamo da to odagnamo; o tome nema nikakve priče (osim, vrlo retko, pukog ispovedanja, ako imamo kome), ne razmenjujemo ta *iskustva*. Skoro kao i o svemu ostalom.

Oblika, detalja i stanja ima bezbroj, ali ovde iznosim samo neka zapažanja o mehanizmu distrakcije ili ometanja. Na svakom koraku, i na javi i u snu, možemo videti dokle to ide i s kakvim posledicama. U svakom kutku ovog društvenog miljea, u kojem se svakodnevno krećemo, oblikovanog medijima i tehnologijom, u skladu s neumoljivim zahtevima jedne „kulture“ koja sebe, bez ikakvog zazora, vidi i nameće kao Radni logor, izloženi smo tako snažnom i učestalom ometanju, pored osnovnog pritiska „zarađivanja za život“ i drugih glavnih obaveza, da to ne ostavlja prostor ni za šta bitno drugačije. Bez „još jednog napora“, kako je to govorio stari Markiz, ili bez one nove „epistemološke (spoznajne) *askeze*“ o kojoj je govorio Ilić – ne u odnosu na „vino, žene i miomiris“ već u odnosu na sve „aksiomatske izvesnosti na kojima počiva savremeni

² *Potlatch* br. 23, „Du rôle de l'écriture“ (O ulozi pisane reči), oktobar 1955: „... Takođe je dogovoreno da se u blizini pogona Renoa, u nekim predgrađima i na određenim mestima u 19. i 20. arondismanu ispiše rečenica L. Skitnera (Louis Scutenaire, belgijski nadrealista i anarhista): 'Spavate za gazdu (Vous dormez pour un patron)'“

pogled na svet³, u odnosu na sve te kalupe, na celu tu „ponudu“ – od nas ne ostaje doslovno ništa. Zato više i nemamo šta da prenesemo jedni drugima, da razmenimo nešto, osim nekih nemuštih, rastrzanih utisaka i polumisli. Tamo gde se to naizgled dešava, makar jednosmerno, u nekom povezanijem i aritkulisanijem obliku, na šta to liči? Kakve kolumne čitamo, kakva razmišljanja, kakvu književnost? Šta očekivati od umetnosti ili kritike, u takvoj *krizi samog iskustva*? Nijedna od tih stvari nije nesporna sama po sebi – ta „departmanizacija“ misli i izraza, na „žurnalistiku“, „književnost“, umetnost“, „filozofiju“, „kritiku“ – ali kada pogledamo šta dobijamo na svakoj od tih tacni, šta vidimo? Publika koja to i dalje guta proizvod je tog istog poremećaja, te degradacije, a ne dokaz kvaliteta ili nečeg ljudski relevantnog. Nestaju *objektivni, elementarni uslovi* za pojavu dobrih pisaca, umetnika, mislilaca (naročito društvenih kritičara). U nekim nišama, kao da nema zastoja, u muzici na primer, ali i tu ne baš na svakom koraku, pri čemu je reč o izrazu koji počiva na vrlo specifičnom daru, koji nije nužno praćen još nekim kvalitetima ili dometima, na nekom drugom ljudskom planu (najblaže rečeno).

U svakom slučaju...

Treba sastrugati sa sebe tu štroku – ceo taj nanos slika, klišea, opštih mesta, uslovnih refleksa – pročititi sve pore i držati ih otvorenim. Odmrsiti i ponovo zategnuti sve naše mačje antene, i polako obnavljati dosluh sa svime u nama i oko nas. Možda u zvezdanom nebu onda nećemo videti „Sazvežđe Četiri firme“, nego neke zanimljivije, bogatije figure (mada je u tom snu to zaista delovalo blesavo).

Sve ono što ova kultura pokušava da napravi od nas, s nama takvima, onda možda neće ići tako lako.

28. I 2024.

³ Ivan Ilić, *Amicus mortis*, „Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala!“ (1990), anarhija/ blok 45, 2012, 21. Ili, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-illich-zdravlje-kao-licna-odgovornost-ne-hvala>

Trenutak za jedan brehtovski song:

Pokidano uže
može se uvezati.
Ono i dalje drži,
ali je pokidano.

Možda ćemo se jednog dana,
negde, ponovo sresti.
Ali *tamo* gde si me ostavila,
više me nikad nećeš naći.

B. Brecht, „Der abgerissene Strick“, *Gedichte über die Liebe*, aus dem „Me-ti“-Material, 1940 (prevod AG).

gnusni (pre svega Hana Arent, ali i Markuze, Gras i još neki).⁵ Previše za našeg dobrog Tedija – razmaženog, svakako, ali opet tako vrednog, predanog, briljantnog. Kafka nije ni dolazio iz tako privilegovanog sloja, bio je „niža viša klasa“, morao je da nešto radi ili razmišlja o nekom „obrtu“, uvek krajnje nevoljno, a umro je s nepunih 40, praktično nepoznat. Benjamin se posle skoro aristokratski bezbrižnog detinjstva i rane mladosti zlopatio u izgnanstvu i ubio u 48 godini... Vrlo „privilegovane“ sudbine, nema šta! Ali glavno je verovatno to što se nisu toliko rasipali na koješta, u miljeu koji, u poređenju s ovim našim, i nije imao čime da ih do te mere zaguši – iako je Benjamin osetio prezasićenje „sadržajima“ još u ono vreme, kada nije bilo ničeg ni približno analognog televiziji, internetu i mobilnoj telefoniji!⁶ Slična zapažanja, u narednih par generacija, uporno su iznosili Elil, Pazolini, Ivan Ilić, Debor i još neki, ali opet u društvenom miljeu koji u odnosu na ovaj naš deluje prepotopski. To samo govori da su svi pragovi odavno probijeni – ekonomska ucena, time iznuđeni rad i zamazivanje tog stanja, što u osnovi i jeste mehanizam distrakcije, nisu od juče – da bi s konsolidacijom digitalne sfere i njenom naglom ekspanzijom došlo i do konačne eksplozije. Staro tkivo ove naopake kulture, ali ipak nekakvo tkivo, neko kontinuirano tkanje, mestimično plemenito i čudesno, uprkos samim kulturnim pretpostavkama, koje je obećavalo i neke druge ishode, potpuno je pokidano.

⁵ Videti o toj kontroverzi iz 1968–1969, u Adornoj biografiji, Stefan Müller-Doohm, *Adorno*, 2003, poslednje poglavlje, 19; ili neki članak na temu „Busenattentats“, od 22. IV 1969. Prema verziji koja se obično navodi, kao najmanje kontroverzna, Adorno je prosto stradao na odmoru u Švajcarskoj, posle uspona na vrh Cermat (više šetnja, nego pravi planinarski uspon), što je za njegovo srce bilo previše. Ipak, skoro svaki biografski osvrt, manje ili više diskretno, skreće pažnju i na taj prethodni period sukoba, koji je Adorno očigledno teško podneo.

⁶ Videti esej „Iskustvo i siromaštvo“, „Erfahrung und Armut“, *Die Welt im Wort* (Prag), n. 10, 7. XII 1933, *Gesammelte Schriften*, II, str. 213–219. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/walter-benjamin-iskustvo-i-siromastvo>

Nešto o obliku snova

Vrlo teško za objašnjavanje, jer ne možete da s nekim razmenite iskustva ili da u literaturi nabasate na nešto o tome. Ali uvek me je čudilo kako su to sanjali Kafka, Benjamin, Adorno, najzad, svi ti pacijenti čije snove prenosi Frojd, a kako sanjam, recimo, ja. Njihovi snovi, onako kako su ih prikazali, neobično su povezani.¹ Kako je reč o „manifestnim“ izrazima snova, o onome što neko *kaže* da je sanjao, to je svakako bilo oblikovano njihovim književnim stilom i ukusima, čak i kada tu ne bi bilo nikakve književne eksploatacije. Ali glavna duhovna hrana tih naraštaja – i zabava, dakle, „distrakcija“!² – ionako je bila književnost, a ne filmovi, serije, muzički spotovi, reklame, digitalni portali, društvene mreže, youtube... Verovatno su to i oni razgovetniji, za njih najvažniji odlomci iz nekih košmarnijih celina, koje se i ne mogu prepričati, ugurati u jezik. Ali opet, uz sve „nadrealističke“ figure i obrte (mada je u snu sve to daleko luđe: svi ti nemogući spojevi i rakursi, u isto vreme ste gore i dole ili sa strane, napolju i unutra, u nekom bizarnom, neopisivom položaju, itd.), sve je mnogo povezanije, u odnosu na zbrku kroz koju ja redovno prolazim u snovima. To prosto mora da ima veze s tim pritiskom današnjih distrakcija, s tom bujicom slika, poruka, vesti, tekstova, uopšte „sadržaja“, neuporedivo intenzivnijom

¹ Videti, F. Kafka, *Snovi* (uglavnom iz dnevnika i prepiske), Službeni glasnik, Beograd, 2017, preveo Jovica Aćin. V. Benjamin, *Jednosmerna ulica* (nekoliko snova i zapažanja o snovima), Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1989, preveo Jovica Aćin; *Jednosmjerna ulica* i *Berlinsko detinjstvo devetstote – poslednja verzija*, Anti-Barbarus, Zagreb, 2017, prevela Snješka Knežević. T. V. Adorno, *Snovi: Protokoli 1934–1969*, anarhija/ blok 45, 2015, 2022, preveo i priredio AG.

² Uz kućno muziciranje i pevanje, pripovedanje, male igrokaze, maskenbale, razne igre, itd., sve ono što danas izgleda tako nestvarno.

i invazivnijom od svega što su oni mogli da iskuse. Njihov „recentni unos“, ono od čega snovi često polaze (prema Frojdu), morao je biti manji, a sam oblik snova drugačiji: „recentni“, ono što bi upili tokom prethodnog dana, svesno i nesvesno; „drugačiji“, u samom obliku: snovi koji, između ostalog, nisu tako često kao „prelistavanje“ ili „skrolovanje“ po ekranu, do te mere iscepkani, fragmentirani. Iako nisam profesionalni „kompjuterša“, znam i za snove u kojima neku *situaciju* (neko zbivanje, koje nema nikakve veze s radom na kompjuteru) uporno pokušavam da poništim sa „undo“ ili da olakšam sa „copy-paste“... Ali gde, kako, ne znam šta da pritisnem... *Zašto bih sanjao takve snove?* Gde to vodi, šta to uopšte govori? Da li bismo dobili jednog Kafku, Benjamina ili Adorna, da su živeli u ovakvom ambijentu i da su imali, i to *ne jednom*, takve snove?

Ne umem to sada ni da izrazim – ili da obuhvatim, pošto i ja znam za duže, jasnije sekvence ili za neke uporne tipove snova – upravo zbog te fragmentiranosti, isprekidanosti, koja obeležava i celo moje budno iskustvo. Kad da se malo temeljitije posvetiš onome što te zaista vuče – ne nekoj izolovanoj „oblasti“, „temi“ ili aktivnosti, nego samom čudu života – kako da uopšte razviješ tu crtu, ko bi mogao da te malo poduči, da ti prenese nešto? „RAD JE ALIGATOR U RECI ŽIVOTA“, piše u nekom antiradnom tekstu, ispod jedne stare gravure, koju sada ne mogu da nađem, na kojoj se vidi aligator kako ulazi u... dakle... reku života. To proždire i deformiše skoro celo naše budno iskustvo. Celo naše okruženje je zasićeno tom „ponudom“ – znacima, porukama, sadržajima, propisanim „raznodama“ i ulogama – koja blokira svaki drugi oblik svakodnevnih aktivnosti. I to onda mora imati svoje posledice po sve naše kapacitete, misaone, izražajne, socijalne, kreativne.

Rekoh na početku, ne mogu da se u ovoj stvari, koju jedva da sam i definisao, pozovem na neke dokaze iz stručne literature – jed-

nostavno ne znam gde da gledam³ – mada ne znam ni da li je potrebno. Psihologija percepcije sigurno ima svoja saznanja o tome – kao i mučitelji odvajkada: izazivanje potpunog nervnog rastrojstva, dakle, *kretenizacije*, prekomernim čulnim nadražajima, ima svoju dugu tradiciju i bogatu riznicu iskustava. Nedostaju još samo redovni kongresi i letnje škole! Sigurno ne govorimo o nečemu potpuno novom, samo pokušavamo da sagledamo njegove današnje manifestacije. Najzad, tu je i Haksli, s *Vrlim novim svetom*, ili recimo „prevaspitanje“ mladog delinkventa s kraja *Paklene pomorandže*, mada je Elil to opisao preciznije i sažetije: sve zasićenija emisija nadražaja – uvek odgovor na nivou *refleksa* – sve manji ili nikakav prostor za *refleksiju*.⁴ To danas rastura *svakog*.

Ali vratimo se našim snevačima. Pre svega, i svesna misao i izraz tih ljudi bili su povezani; bili su bolje fokusirani, temeljitiji, odlučno posvećeni, na dobar, lucidan, nedogmatski način. Činjenica je i da su dolazili iz privilegovanih slojeva, da su bili pošteđeni najgoreg radnog režima. Mada opet, kako ko: Adorno, da, tokom celog života – i hvala nebesima na tome! Samo tako je i mogao da primeti i napiše toliko toga što i danas stiže kao spasonosno. Na kraju su ga, u 66. godini, ubili, tako što su ga porazili, do infarkta, oni kojima je bio toliko posvećen: nova generacija, neke „radikalne“ studentske frakcije (ortodoksno lenjinističke), među njima i grupa „vorholovski inspiranih studenata“, sa svojim „performansima“, u kojima se baš on našao kao glavna meta, što nije umeo da dočeka malo smirenije... Nešto pre i posle toga, ne samo zbog „studentskog pitanja“, usledili su i napadi nekih veterana, ponekad poražavajuće

³ Istraživanja koja polaze od činjenice alarmantnog nivoa zasićenja „sadržajima“, odnosno od toga „koliko vremena provodimo za ekranom“, koja se onda pretaču u savete za bolju „digitalnu higijenu“ ili „zdrav odnos prema tehnologiji“, ima bezbroj, ali to ovdje nije od pomoći. Nema priče o uticaju toga na snevanje, osim na „spavanje“, kao puki odmor – za novi radni dan, za nova pregnuća, za nove izazove, naravno.

⁴ Videti transkript dokumentarca *Tehnička obmana: Razgovor sa Žakom Ellilom* (1990, 1992), Treći deo, 3, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-ellul-i-jan-van-boeckel-tehnicka-obmana-sr>